

2

2015
BAKI

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN
ARCHAEOLOGY
& ETHNOGRAPHY

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Archaeology and Ethnography

REDAKSİYA HEYƏTİ:

M.N.RƏHİMOVA (baş redaktor)

T.Ə.BÜNYADOV

İ.A.BABAYEV

N.Ə.MÜSEYİBLİ

S.M.AĞAMALIYEVA

E.Ə.KƏRİMOV

Q.O.QOŞQARLI

S.H.AŞUROV

Ə.Ə.MƏMMƏDLİ

EDITORIAL BOARD:

M.N.RAHIMOVA (editor in chief)

T.A.BUNİYATOV

I.A. BABAYEV

N.A.MUSEIBLI

S.M.AGHAMALIEVA

E.A.KERIMOV

G.O.GOSHGARLY

S.H.ASHUROV

A.E.MAMEDLI

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

М.Н. РАГИМОВА (главный редактор)

Т.А. БУНИЯТОВ

И.А. БАБАЕВ

Н.А. МУСЕЙБЛИ

С.М. АГАМАЛИЕВА

Э.А.КЕРИМОВ

Г.О. ГОШГАРЛЫ

С.Г. АШУРОВ

А.А. МАМЕДЛИ

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY & ETHNOGRAPHY

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Jurnal Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
“Nəşrlər və elmi əlaqələr” sektorunda yığılmışdır.

Nəşriyyatın direktoru: **H.X.Abiyev**
Kompüter tərtibçiləri: **Q.Xeyrullaoglu**
F.A.Əliyeva

A $\frac{0504000000-26}{071-2016}$ Qrifli nəşr

Çapa imzalanmışdır 26.12.2016. Formatı 70x100^{1/16}.
Əla növlü ofset kağızı. Şrifti ədəbi qarnitur.
Sifariş 20.Tirajı 150 nüsxə

Jurnal Azərbaycan MEA Geologiya və Geofizika
İnstitutunun mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr.119; tel.: 5393972
Tel./Faks: 5103914
E-mail: hafiz@gia.ab.az

© "Nafta-Press" nəşriyyatı, Bakı - 2016

MÜNDƏRİCAT

ARXEOLOGİYA

<i>Mansur Mansurov, Bəxtiyar Cəlilov.</i> Goranboy rayonu ərazisindən daş dövrünə aid yeni tapıntılar	5
<i>Yaqub Vaqif oğlu Məmmədov.</i> Homo erectus georgicus.....	11
<i>Малахат Новруз кызы Фараджева.</i> Реконструкция археологического ландшафта Гобустана в эпоху неолита.....	20
<i>Səfər Hüseyn oğlu Aşurov.</i> Naxçıvan abidələrinin son tədqiqi üzrindən Kğr-Araz mədəniyyətinə yeni baxış.....	31
<i>Anar Mirsəmid oğlu Ağalarzadə.</i> Lerik rayonu ərazisindən tunc dövrünə aid daş qutu qəbirdən tapılmış bir əqiq mühür haqqında (<i>etno-arxeoloji tədqiqat</i>).....	38
<i>Toğrul Fərman oğlu Xəlilov.</i> Duluzsuluğun üyrənilməsinin aktual məsələləri	43
<i>Bəhlul İmran oğlu İbrahimli.</i> Sumbatan-dizə şəhər yerinin qəbir abidələri.....	52
<i>Məmmədəmin İbrahim oğlu Rəcəbov.</i> Cənub qərbi Şirvanın ilk orta əsr yaşayış yerləri.....	62
<i>Lamiə Şirzad qızı Əhmədova.</i> Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerləri.....	67
<i>Könül Alim qızı Kərimova.</i> Antik və ilk orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanda keramika istehsalı texnologiyasının bəzi məsələlərinə dair.....	74
<i>Elgün Məhəmmədəli oğlu Aslanov.</i> Fəzuli rayonunun tarixi-memarlıq türbələri	80
<i>Фазиль Гулам оглы Мамедов.</i> К вопросу монументализации образа кочевого жилья в мемориальном зодчестве средневекового азербайджана и соседних с ним стран.....	92
<i>Pərviz Paşa oğlu Qasımov.</i> Mğasir arxeoloji nəzəriyyədə etnik atribusiyə metodlarının tənqidi.....	106
<i>Tarix Meyrut oğlu Dostiyev.</i> Orta əsr Şəmkir şəhərinin anqob naxışlı yaşıl şirli keramikası.....	117
<i>Sorayya Afshari, Mohammad Mortezaei.</i> An insight into the stucco ornaments from Rab'-e Rashidi, Tabriz	129
<i>Taleh Vasif oğlu Əliyev.</i> Qafqaz Albaniyasının Şəki vilayətinin tarixi-siyasi coğrafiyasına baxış.....	139
<i>Hüseyn Arif oğlu Məmmədzadə.</i> Salyan ərazisində arxeoloji tədqiqatlar haqqında	148
<i>Ali Taşdemir Ökkaş oğlu.</i> Lalə düvrg (1703-1730-ci illər) camii və məscidlərinin memarlığı	155

ETNOQRAFİYA

<i>Hacı Qadir Qədirzadə, Türkan Qədirzadə.</i> Tğrk ata nəzəriyyəsi: tğrk soyu, tğrk dini, tğrkzğlgk məsələləri.....	161
<i>Xəliyəddin Dəskirali oğlu Xəlilli.</i> Azərbaycanda taxılzılıq (Qarabağın materialları əsasında).....	175
<i>Tahir Seyidəli oğlu Şahbazov.</i> XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin inkişaf xğsusiyətləri haqqında.....	201
<i>Nuruzadə Şəhla Tofiq qızı.</i> Azərbaycanın ənənəvi bayramları xalqın milli-mənəvi dəyərlər sistemində	209
<i>Əhmədova Vəsilə Abdüləli qızı.</i> Quba-xazmaz bülğəsinin toy adətləri	216
<i>Анар Азизсой, Пакиза Закирова, Гюнель Мусаева.</i> Древние корни наследия традиционного ремесла В Шекинском регионе Азербайджана и его современное состояние	225
<i>Джалал Абдулрахман оглы Новрузов.</i> Этнографические особенности народных жилищ Борчалинской историко-этнографической зоны	233

<i>Kasumova Sara Yunusovna.</i> Христианство в Азербайджане при Хулагидах	239
<i>Əliyeva Kəmalə Gülağa qızı.</i> Azərbaycanada ənənəvi gəlin bəzəklərinə dair	250
<i>Sevinc Əmirəhməd qızı Hüseynova.</i> Verner Fon Simensin “Qafqaz səyahətləri” Azərbaycanın Gədəbəy bölgəsinin tarixini öyrənmək üçün qiymətli ilk mənbə kimi.....	255
<i>Gexar Mamedova.</i> Армянский фактор в Прикаспийском походе Петра I.....	262
<i>İsmayilzadə Fərizə Mobil qızı.</i> XVIII-XX əsrin əvvəllərində Gəncə-Qazax bölgəsində yun tədarəçkə və iplik istehsalı.....	267

XRONİKA

Выдающийся русский историк, археолог, антиковед памяти Геннадия Андреевича Кошеленко (1935-2015).....	273
--	-----

Yaqub Vaqif oğlu Məmmədov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun “Elmi ekspozisiya” şöbəsi
E-mail: yaqub_amea@mail.ru

UOT: 572

HOMO ERECTUS GEORGICUS

Açar sözlər: Paleoantropologiya, Homo erectus, Dmanisi, Cənubi Qafqaz

Key words: Paleoanthropology, Homo erectus, Dmanisi, South Caucasus

Ключевые слова: Палеоантропология, Homo erectus, Дманиси, Южный Кавказ

Təkamül prosesində bir zox növlər təkamül edərək yox olmuşdurlar ki, onlardan da biri Homo erectus dmanisidir. Bu növə aid ilk nümunə 1991-ci ildə Gürcüstan Respublikasının Dmanisi bülğəsində aşkar olunmuşdur.

Dmanisi Alt Paleolit məskəni, Cənubi Qafqazda (41°20'10"Ş və 44°20'38"Ş), Gürcüstanın cənub – şərqində (Tbilisi şəhərindən 85 km-lik cənub – qərbdə), Dmanisi vulkanik yaylasında, dəniz səviyyəsindən 881 m yüksəklikdə Masavera (Xram) və Pinesauri zaylarının qovuşması ilə yaranan burunda yerləşir (11, s. 10432).

Burada 1930-cu illərdən (1936-cı ildən başlayaraq) aparılan qazıntılar əsasən abidənin tunc dövrü və orta əsrlər arxeologiyası ilə bağlı olmuşdur (L.Muskleşvili, V.Zaparidze) (9). Lakin 1983-1987-ci illərdə orta əsr şəhər hissəsində aparılan qazıntılar zamanı erkən Pleystosen dövrü heyvan qalıqları (1983-cü ildə aşkar olunan heyvan sığmğkləri arasında Prof. A.Vekua Erkən Pleystosen dövrü gğzn xarakterik olan Dicerorhinus etruscus kerkədanının dişinin olduğunu mğəyyən etmiş (21)) və dövr gğzn xarakterik olan ilk daş alətlər (1984-cü ildə) aşkar olunmuşdur (21). Nəhayət burada 1991-ci ildə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji Tədqiqat Mərkəzi və Alman Mərkəzi Muzeyinin birləşmiş ekspediyasının apardığı qazıntı zamanı zox yaxşı saxlanmış hominid qalığı – zənə (D211) aşkar olunmuşdur (12, s. 509).

Dmanisi qalıqlarının aşkar olunması, Afrikadan kənarada ilk insanın yayılması haq-

qında mğzakirələrin azılmasına zəmin yaratdı və insanın inkişaf tarixinə yenidən baxmaq gğzn əsas verdi. Dmanisidə Homo erectusun Erkən Pleystosen dövründə təcricən məskunlaşması mğhgm biocoğrafi hadisə olmaqla bərabər, əsas bir təkamül nöqtəsi olmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar 400 m² sahəni əhatə etsədə, burada gğmumi məskunlaşma 5 min m² sahəni əhatə etmişdir. Gğmumi qalınlığı 4 m olan zükğntgdə, 6 təbəqə aşkar olunmuşdur. Paleontoloji qalıqlar əsasən V təbəqədən aşkar olunmuşdur.

Bğtüvlgkdə 1991-2008-ci illərdə aparılan qazıntılar nəticəsində əldə olunan insan qalıqları Dmanisinin ən zəngin Homo erectus məskənlərindən biri olduğunu təsdiq etmişdir.

Dmanisidə aparılan mğasir tədqiqatlar Surix Universitetinin Antropologiya İnstitutu və Gürcüstan Milli Muzeyi arasında davam edən əməkdaşlığa əsaslanır və Dmanisi lahiyəsi SNSF (İsvez Milli Elm Fondu) və SDF (İsvez İnkişaf və Əməkdaşlıq Agentliyi) tərəfindən yaradılan SCOPES (Şərqi Avropa və İsvezrə arasında Elmi Əməkdaşlıq) tədqiqat proqramı ilə maliyələşdirilir (32).

1991-ci ildə Dmanisi Alt Paleolit dğşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan zənə sğmğyğ (D211) stratiqrafik paleomaqnit tədqiqatlarla və qazıntı faunasının üyrənilməsi əsasında, təxminən 1 milyon 770 min il əvvələ aid olunmuşdur (3, s. 53). Bu həmin dövrə qədər burada aşkar olunan ilk insan qalığı olsa da, hal-hazırda Dmanisidə ən azı beş fərdə məxsus 60-dan zox kəllə və postkraniyal sğmğk aşkar olunmuşdur (30)

Dmanisidə aparılan qazıntılar zamanı D211 zənədən əlavə 1999-cu ildə yaşlı bir insanın kəllə qutusu (D2280), orta yaşlı natamam kəllə (D2282/D211), kizik gənc kəlləsi (D2700/D2735), 2002-ci ildə yaşlı kişiyə məxsus kəllə (D3444/D3900), nəhayət 2005-ci ildə

sonuncu ən bəgtüv kəllə (D4500/D2600) aşkar olunmuşdur.

Ümumilikdə 1991-2005-ci illərdə Dmanisi məskənindən iki yeniyetmə və gəz yaşlı olmaqla beş kəllə aşkar olunmuşdur (gəz kişi, iki qadın). Kəllə həcmi $545 \text{ sm}^3 - 775 \text{ sm}^3$ arası dəyişir. Kəllələr *H. erectus* kimi təsvir olunmuşdur (13; 17; 18; 22; 23; 24).

1991-ci ildə Sahə 1 – də aşkar olunan ibtidai insana aid birinci zənənin (D211) U – formalı cismi və 16 dişi tamamilə saxlanılmışdır (10; 12).

1999-cu ildə eyni geoloji dövrə dair Sahə 1 – də ibtidai və kizik iki kəllə (D2280, D2282) aşkar olunmuşdur (14).

Bu tapıntılar Dmanisi adamlarının Afrikadan kənarda ən qədim nümunə olduğunu təsdiq etmiş oldu.

D2280 kəllə son dərəcə bəgtüvdür (13; 23). Kəllə 775 sm^3 həcmi ilə əksər Afrika və ya Asiya *H. erectus* nümayəndələri ilə müqayisədə kizikdir (22, s. 226). Bununla belə, onu qadın kimi xarakterizə etmək olmur. Bildiyimiz kimi, nüvə yalnız kəllə əsasında təyin etmək (xəsusilə gəz hissə olmadığı halda) zəttindir. Lakin D2280 orbit gəz büküşü qalıdır və zıxıntılıdır. Gəz kənc büküşü və ənsə xətti kəsinin dərinliyi daxil olmaqla digər xəsusiyətlər kişiyə məxsus xəsusiyətlərdəndir.

D2882 kəllə nümunəsində gəz və kəllə qəbbəsinin böyük hissəsi saxlanılır. Bu kəllə kizikdir, beyin həcmi $650-660 \text{ sm}^3$ təşkil edir. Yaxşı – inkişaf etmiş kəllə tikişi onu yetkin və ya gənc yaşlı qadına aid olduğunu təyin etməyə imkan verir. Bu kəllə D211 zənə ilə uyğundur (22, s. 225).

Sahə 2-də bəgtüv yeniyetmə kəlləsi (D2700) aşkar olunmuşdur. Onun nəzərəzərpan xəsusiyəti kəllənin kizik üzləşdirdi. D2700 kəllə gəzncə azı dişlərin qismən olmadığı D2735 zənə ilə uyğundur və yeniyetməyə aiddir. Bəzi ayrılmış dişlər də həminin həmin kəlləyə uyğundur. Orbital divarlarda – orbitlərarası hissənin küvrək elementlərində və əngin qabaq hissəsində bir qədər zədə müşahidə olunur. Məməyəbənzər zıxıntı hissəsi zərğmşdirdi və ziqomatik taclar sınımışdır. Digər cəhətdən, kəllə tamdır və yaxşı vəziyyətdədir. Kəllənin

həcmi 600 sm^3 – dir (24, s. 86).

2002 – 2003 – cə qazıntı ili zamanı Sahə 1 in 64/61 Hissələrində yeni insan kəlləsi (D3444) və ona uyğun zənə (D3900) aşkar olunmuşdur. Yaşlı adama aid olunan kəllənin həcmi 650 sm^3 təşkil edir və 2003 – cə ildə aşkar olunan dişsiz zənəyə (D3900) uyğundur (17; 18 – 1148).

Kəllə tipik *Homo genina* aid kişinin xəsusiyətinə malikdir: qlobella hissə (qaşarası) genişdir və qabağa zıxmışdır, orbit gəz büküşlər zıxıntılıdır, məməşəkili hissə gəz inkişaf etmişdir, gicgah sğmğyünün məməvəri zıxıntı hissəsi yandan qabarıqdır (şişkindir), nəticədə, yuxarı gəz nisbətən enlidir və yanaqlar iridir (18, s. 1150).

Alveolların vəziyyəti göstərir ki, şəxs dişlərini itirdikdən sonra bir neçə il yaşamışdır: diş oyuqları və alveoyar qüvslər tamamilə çəkilmiş və atrofikləşmişdir.

Zənə ayparaya bənzəyir. Onun yaşına əmin olmaq zəttindir. Bununla belə D.Lorkipanidzeyə görə o, 40 yaşında adama bənzəyir (27).

O həyatının son illərini ancaq bir diş ilə keçirmişdir. Bu fərdin yaşamasına dair fərziyələrə yumşaq bitkilərdən istifadə etmək, daş alətlərlə heyvanların beyinlərini və iliklərini zıxararaq qidalanmaq və yaxud digər fərdlərin köməyindən və qayğısından istifadə daxildir. Əgər belə olsa, belə dişsiz zənə insan təkamülündə son dərəcə gəz bir hissə, rəhimliliyin təsdiqi hesab oluna bilər.

Bu edentulous nümunə, ibtidai insanların sosial strukturu və mövcudluğu haqqında məsələ qaldırır. Bu, bu zamana qədər aşkar olunan insan qalıqlarında zəynəmənin olmadığı halda yaşamı təsdiq edən ən erkən haldır.

Kəllənin yaxınlığından daş artefaktlar və alət nişanəli heyvan sğmğkləri aşkar olunmuşdur (28).

2005-ci ildə Dmanisi qazıntı ərazisi Sahə 2 də, B1y təbəqəsinin üzülündə D4500 nümunəsi (Kəllə 5) aşkar olunmuşdur (16). D4500 5 il əvvəl aşkar olunan D2600 zənə ilə eyni fərdə aiddir.

2000-ci ildə Masavera bazaltı gəzində Sahə 2-də ikinci böyük zənə aşkar olunmuşdur. D2600 zənə Dmanisidə eyni vaxtda iki

məxtəlif tipin mövcudluğu məsələsini qaldırdı. Bu zənə qeyri-adi böyükdür, ümumi uzunluğu 126,9 mm, eni 133,5 mm şaxənin zıxıntısının hündürlüyü 91 mm-dir. Yaxşı inkişaf etmiş dişlər köklərə doğru ovulmuşdur. Bu zənənin bir qəribə xüsusiyyəti də, P₃ in qoşa – küklüldür. Onun digər Dmanisi insanları ilə müqayisədə morfoloji müxtəlifliyi və nəzərəzarpan böyük ölçüdə, bəzi alimlərə onu yeni növ kimi – *H. georgicus*, ayırmağa işarə vermişdir. Alternativ olaraq bu populyasiya, dəyişiklik halı və ya eyni paleodemanın sağlam bir kişi fərdinə aid ola bilər (26).

D2600 zənə ilə anatomik uyğunluğun D4500 kəllə yaşlı bir fərdin postkranial elementləri ilə təxminən uyğundur. O zədələnməmişdir və topoqnamik korlanmamışdır (16, s. 326).

Kizik kəllə həcminə və enli proqnatik çən birləşməsinə baxmayaraq kəllə 5-in morfologiyası digər başqa məlum *Homo* nümunələri qalıqlarından kənarında durur.

Kəllədaxili həcm (ECV) tomoqrafiya ölçmələrindən (CT) hesablanmışdır, $546 \pm 5 \text{ sm}^3$ təşkil edir. Onun kizik ECV ilə bərabər, kəlləqutusu alzaqdır, lakin müqayisədə enlidir və əsasən uzunsovdur. Ün hissə mülayim mailidir (16, s. 328).

Kəllə 5 uzun olmuşdur. Onun böyük dişləri kükə qədər ovulmuşdur, diş kükü infeksiyasından əziyyət zəkmişdir. Yarığın pis sağalması yanağın sağ tərəfinin formasının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Sol zənə oynağı xronik artrit nəticəsində formasını dəyişmişdir.

Kəllə təxminən 150 sm boyu olan, iri zənəli və böyük dişli lakin kizik beyni olan (düşünmək qabiliyyətini məhdudlaşdıran) yaşlı kişiyyə məxsusdur. Onlarda rahat gəzməyə imkan verən uzun ayaqlar və qısa ombalar olmuşdur (31).

Bu zamana qədər qəbul olunmuş ümumi fikirlərə görə, bəzi Dmanisi kəllələri ayrı – ayrı növlərdən gəlmişdirlər. Bununla belə, D.Lorkipanidzeyə görə Dmanisidən olan insan qalıqları bütünlükdə tək qrupa məxsusdur, ola bilsin ki, hər hansı təbii hadisə nəticəsində məhv olmuşdurlar (27).

İsvez paleoantropoloqu Pone de Leona görə, Dmanisidən əldə olunmuş kəllələrin

kəllə qutusu və çən quruluşlarının gürümləşməsinə görə iki müxtəlif növü qeyd etmək olar (36).

Müasir çən quruluşu kompüter programından istifadə, beş qədim Dmanisi kəllələri arasında “forma” müxtəlifliyinin beş yaşayan insan və ya şimpanze arasında aydın müşahidə olunduğundan zox olmadığını təsdiq edir (27).

Kəllələrin anatomik xüsusiyyətləri üyənən zaman müəyyən olunmuşdur ki, Dmanisi nümunəsi multipl növdən ibarətdir. Bu zamana qədər aşkar olunmuş kizik və ibtidai xüsusiyyətləri ilə diqqət zəkən beş kəllə və postkranial sümüklərdə yaş və cinsi dimorfizmlə bağlı müxtəliflik olsa da eyni paleodemanın nümunələridirlər. Bütün beş Dmanisi kəlləsi vahid erkən *Homo* növünə aiddir. Dmanisi kəllələrinin zənələrinin morfoloji quruluşundakı fərq diş sistemi quruluşundan irəli gəlir.

Dmanisidən aşkar olunan sonuncu kəllə ilk global insan növü olan, *H. erectus* daxilində növ müxtəlifliyi kimi yox, növ daxili müxtəliflik kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu populyasiya beynin həcminə və kəllə morfologiyasının bəzi xüsusiyyətlərinə görə *H. habilis*ə bənzərsə də (kizik beyin həcmi, eləcə də çən qabağa proyeksiyası və U – formasında zənə kimi bəzi cizgilərdə), digər ayrıca xüsusiyyətlər və ölçülər *Homo erectus*ə daha yaxın olduğunu göstərir (13; 21; 27). Onların Tırkanə hüvzəsi (Kenya) fərdləri ilə zoxsaylı yaxınlığı olsa da, bir neçə xüsusiyyətlərində Sangirana adamına (Yava, İndoneziya) bənzəyir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Dmanisidə aparılan qazıntılar zamanı kəllə sümükləri ilə bərabər postkranial sümüklər də aşkar olunmuşdur. Bu sümüklər düvr çən ən yaxşı – saxlanmış qalıq hesab olunur. Bu kizik bədənli insanlar tam iki ayaqlı idilər, lakin müxtəlif hərəkətlərə uyğunlaşan (xüsusilə yuxarıya doğru hərəkət) yuxarı ətraflar ibtidai xüsusiyyətlərini saxlayırdılar (Şəkil 3).

2005-ci ildə kəllələrin tapıldığı zükənlərdə fərdi *H. erectus*ə məxsus beş onurğa sümüğü (bir bel, iki döş və iki boyun) aşkar olunmuşdur (34). Onlar, *Homo* növü çən bu zamana qədər məlum olan ən qədim onurğa sümüklərindən hesab olunur.

Dmanisi onurğa sğmğklərinin ülzğsğ, forması və həcmi insan, şimpanze və gorillanın 2200 dən zox mğvafiq sğmğyğ ilə mğqaisəsi əsasında onların insan nüvğ zərzivəsində olduğu və mğasir insanın onurğa sğmğyğnə uyğunlaşdırıla biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir (28).

Bildiyimiz kimi onurğa sğmğyğ süzləri tələffüz eləmək gğzn lazım olan respirator əzələlərin saxlanılmasını təmin edir. Bəs H. erectus danışa bilirdimi?

Keniyada (1984) və Mərkəzi Asiyada aşkar olunan H. erectus bel sğtunu sğmğyğ, onların bir-birləri ilə danışmağı bazarmağı imkanın ziddiyyətli olduğunu göstərmişdi (33).

Mğxtəlif qədim Homo nüvlərini üyrənən M.Karti mğəyyən etmişdir ki, aydın danışmaq bacarığına yalnız 50 min il əvvəl meydana gələn Homo sapienslər malik idilər. Onlardan əvvəl Homo nüvğnğn bğtğn gğzləri, boyun onurğasının qısa olması ilə bağlı olaraq səs aparatında danışq səslərin imkanlarının məhdudlaşması ilə nəticələnmişdir (34).

Bğtöv sağ femuru D4167 – D3901 və D3481 (birinci bğtöv qazıntı insanı tibiası (qamış sğmğyğ)) və D3481 (sağ patella (diz qapağı)) ilə birlikdə (bud sğmğyğ) erkən Homonun bərpa olunan ən bğtöv aşağı ətraf sğmğyğnğn yaradır (34).

D4507 yaşlı adamın sol humerusu (bazu sğmğyğ), D2680 və D2715 isə yeniyetmənin sol və sağ humeruslarıdır. Hər iki fərddə humeruslar mğasir insandan fərqlidir. Lakin Erkən Pleystosen hominidlərinə bənzərdirlər (34).

Uzun mğddət gğmumi qəbul olunmuş fikrə gürə Afrikanı tərkdən ilk insanlar Australopithecuslardan morfoloji cəhətdən tamamilə fərqlənirdilər. Onlar daha zox mğasir tropik adamına bənzəyən bədən formasına malik olmuşdurlar (hğndğrboylu, böyük – beyinləri olmuş) və yaxşı dğzəldilmiş daş alətlərə malik idilər (artıq iki artefakt forması dğzəldə bilirdilər), əks halda onlar Afrikadan kənara gedə bilməzdilər. Lakin Dmanisi erkən Pleystosen məskənin aşkar olunması və üyrənilməsi bu yanaşmanın tamamilə doğru olmadığını ortaya qoydu.

Homo erectus dmanisinin nğmayəndələrinin sğmğklərinin və ayaqlarının forması

və nisbəti, ayrı – ayrı sadə cizgilərini nəzərə almasaq, gğmumilikdə H. sapiensi xatırladır. Ayaqlar H. erectus və mğasir insanlar kimi uzundur, Avstralopiteklərdən nəzərəzarpacaq dərəcədə böyükdğr. Fəqərə quruluşu onların yaxşı qazmağı bacardıqlarını və uzaq məsafələrə gedə bilmələrini göstərir. Qolları Avstralopiteklərdəki kimi zox cəld olmuşdur, bu xğsusilə ziyin oynaqlarının quruluşunda üzgnğ göstərir.

Dmanisinin zəngin insan qalıqları toplusu ən erkən gğst Matuyama kronuna aid olunan (1.77 milyon il əvvəl) insanların sadə skelet cizgiləri ilə kizik beyinləri olduğunu aşkar etdi. Dmanisi adamının beyninin həcmi 545 – 775sm³, boyu 145 – 166 sm, zəkisi 40-50 kq olmuşdur.

Dmanisidən olan dəlillər Qafqazda insanların ilk yaranma tarixini (FAD – İYT first appearance date) mğəyyən etməyə imkan verirdi. Bu isə Afrikadan kənarda insanların ən azı 1,85 milyon il əvvəl olduğunu göstərir. Dmanisi qalıqları aşkarlanmazdan əvvəl insanların Afrikadan yayılmasının, bundan 1 milyon il əvvəl olduğu qeyd olunurdu. Bu material alimlərə insanların əcdadlarının Afrikadan kənara hərəkət etmələrinə və şimala doğru dğnyanın digər hissələrinə yayılmalarına dair ən erkən dəlil vermişdir.

Bu tapıntılar qədim insanların yayılma yoluna dair rəqabət aparən iki nəzəriyyədən birini – koldan daha zox ağac kimi şaxələnməni dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər boyu bəzi alimlər insanların daha zox bir güvdədən zıxan ağac budaqlarına bənzər bir və ya iki nüvdən yayılmasını, digərləri isə prosesin daha zox mğxtəlif zoğlu kola bənzədiyini və hez yerə yayılmadığı qənaətində olmuşdurlar. Hətta ikinci qrup alimlər Dmanisi tapıntılarına Cənubi Qafqaz regionunda təxminən iki milyon yaşlı olan ayrıca nüv kimi baxırlar və eyni nəticənin Afrika kimi başqa ərazilərdən tapılan sğmğklərlə bağlı olacağı ilə razılaşmırdılar.

Sadə kraniomandibulyar (kəllə – zənə) morfolojiya, kizik kəllə həcmi, orta bədən üzğləri və postkraniyal xğsusiyətlərin ibtidai mozaikliyi Dmanisi məskəni Afrikadan olan

geniş qazıntı qalıqlarına bağlayır. Lakin Kəllə qəbbsinin və əsasının xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi, onların Şərqi Asiyadan olan Homo erectusa yaxınlığını göstərir (16, s. 326).

Ümumən qəbul olunmuşdur ki, Şərqi Afrikadan aşkar olunan qədim H. erectus, Avroasiyaya yayılmazdan əvvəl orada yaranmışdır (zox gəman ki, H. habilis nüvəndən). Bu perspektivdən, Dmanisi insanları ən erkən miqrasiyanı təmsil edir və onların ibtidai xüsusiyyətləri yaşlarını və eləcə də onların yerli şəraitə uyğunlaşmasını əks etdirir (8).

Bununla belə, Afrikada ən erkən Homo erectus – Koobi Foradan olan KNM – ER 3733 kəllənin geoloji yaşı 1,78 milyon, KNM – ER 2998 isə 1,87 milyon ildir (32, s.10376; 26, s. 10376). Beləliklə, Dmanisidən olan tapıntılar göstərir ki, H. erectus Afrika daxilində və xaricdə eyni zamanda yaranmışdılar.

Bu isə göstərir ki, Cənubi Qafqazda, Dmanisi insanların qabaq məskunlaşmışdır. Dmanisidə ilk məskunlaşmanın dəqiq müəyyən olunmuş yaşı qeyd etməyə imkan verir ki, Avrasiyada böyük ehtimal ki, Şərqi Afrikada H. erectus meydana çıxmamışdan əvvəl məskunlaşmışdır (11, s. 10432).

Digər fərziyyəyə görə, qalıqların morfoloji müqayisəsi və geoxronoloji tapıntılar Homo erectus Asiyada inkişaf etmiş və daha sonra bu nüvəni nəməyəndələri qərbi Asiyadan Afrikaya və şərqə – Yava və Zinə doğru yayılmışdır, eləcə də Afrikaya (geriyə) yayılmışdılar (11; 15; 19; 20). Bu mülahizə zamanı düşünülür ki, Afrikadan Avrasiyaya yayılan ən erkən insan, Dmanisinin sadə xüsusiyyətləri və yaxın qədimliyinə uyğundur. Bununla belə, erkən Pleystosen insanların yayılması və məskunlaşması qərarını gücləndirmək üçün Afrika və Avropanın qədim züqntüglərindən əlavə nəmunələrə ehtiyacı var.

Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, “Homo erectus” 2 milyon il əvvəl Afrikada yaranmış, daha sonra buradan 1,85 milyon il əvvəl Levante dahlizindən (Afrikanı Avropaya birləşdirən nisbətən dar zolaq – dahliz) Qafqaza gəlmiş və daha sonra Cənubi Qafqazdan (Dmanisidən) kezməklə 1,7 milyon il əvvəl Asiyanın cənubuna və Uzaq Şərqə qədər – Zinə və Yavaya qədər

yayılmışdılar. Bu əvvəl düşünüləyindən daha tez baş vermişdir və bu “Homo erectus” u insan təkamülündə birinci “global oyunçuya” zevirir.

Dmanisidə aşkar olunan qalıqlar, aşkar olunduğu ölkənin adına uyğun olaraq Homo erectus georgicus adlandırılmışdır (18; 19).

Paleantropoloji qazıntıların rehberi D.Lorkipanidzyə və onun həmkarlarına görə, H. erectus georgicus H. erectus nüvəni daxil olan doqquz yarım qrupdan (Homo habilis, Homo rudolfensis, Homo gautengensis, Homo ergaster, Homo georgicus, Homo soloensis, Homo pekinensis və Homo mauritanicus) biridir. Bu nüv 2,3-0,5 milyon il əvvəl yaşamışdır.

H. ergasterdən təkamül etmiş H. erectus, bəzən H. erectus georgicus kimidə təqdim olunan nüv üzərindən təkamül etdiyi düşünülür. Digər fikirlərə görə H. erectus təkamül etdikdən sonra H. erectus georgicus təkamül etmişdir və o H. erectusun bir alt nüvüdü. Ümumilikdə, H. erectus 1,9 – 0,1 milyon il əvvələ qədər mövcud olmuşur. Bütünlkdə yox olma düvrü tam müəyyən olunmasada 143,000 min il əvvələ aid H. erectus qalıqları aşkar olunmuşdur.

Beləliklə, Dmanisi insanları bu günə qədər aşkar olunmuş Homo erectus nüvəni ən qədim nüvləri arasındadır. Afrikadan olan ən qədim insanların müəsidir və Avropa ərazisində məskunlaşan ən qədim Homo nüvü forması hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov K.H. Qafqaz xalqlarının antropoloji tərkibi // Tarix və onun problemləri jurnalı, 2003. №4, s. 191-193.
2. Məmmədov K.H. Qafqazın paleantropologiyası // Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri jurnalı, 2003, № 2, s.156-163.
3. Məmmədov K. H. Azərbaycanlıların etnik antropologiyası // Azərbaycan arxeologiyası, 2005, №1, s. 51-59
4. Məmmədov Y.V. Cənubi Qafqaz xalqlarının qədim daş düvrü və mis daş düvründə paleoantropoloji tərkibi / Magistralantların və gənc tədqiqatçıların Azərbaycan Xalq Cəmhuriyyətinin 87 – ci ildönümünə həsr

- olunmuş IV elmi – praktik konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, s. 302-305.
5. Məmmədov Y.V. Qafqazın antropoloji cəhətdən üyrənilməsi məsələsi // Cənc alimlərin əsərləri, 2013, № 7, s.317-321.
 6. Məmmədov Y.V. Cənubi Qafqazın daş dövrü paleoantropologiyası // Cənc alimlərin əsərləri, 2014, № 10. s. 165-170.
 7. Məmmədov Y. V. Dmanisi qədim insan məskəni // Azərbaycan Arxeologiyası, 2014, № 2, s.
 8. Anton S.C. Natural history of Homo erectus // American Journal of Physical Anthropology, 2003. V. 37, p.p. 126-170.
 9. Bernard W. Did early Homo migrate “out of” or “in to” Africa? // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2013. Vol. 108, No 26, p.p. 10375–10376.
 10. Brauer G., Schultz M. The morphological affinities of the Plio – Pleistocene mandible from Dmanisi, Georgia // Journal of Human Evolution, 1996. Vol 30, 445-481.
 11. Ferring R., Oms O., Agust J. et all. Earliest human occupations at Dmanisi (Georgian Caucasus) dated to 1.85 – 1.78 Ma // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2011, v.108, p.p. 10432–10436.
 12. Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, Vol.373, p.p. 509-512.
 13. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et all. Current research on Hominid Site Dmanisi / Early Humans at the gates of Europe, Editors: Lordkipanidze D., Bar – Yosef O., Otte M., Liege, Eraulte, 2000, Vol.92, p.p.6-23.
 14. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et all. Early Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age // Science, 2000, Vol.288, p.p. 1019-1025.
 15. Lordkipanidze D., Jashashvili T., Vekua A. et all. Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia // Natur, 2007, Vol.449, p.p. 305-310.
 16. Lordkipanidze D., Ponce de Leon M., S., Margvelashvili A.. et all. Complete skull from Dmanisi, Georgia, reveals evolutionary biology of early Homo // Science Magazine, 2013. Vol. 342, p.p. 326-331.
 17. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et all., The earliest toothless hominin skull // Nature, 2005, Vol.434(7034), p.p. 717-718.
 18. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et all. Fourth hominin skull from Dmanisi, Georgia. / The Anatomical Record Part A: Discoveries in Molecular, Cellular, and Evolutionary Biology, 2006, Vol. 288A(11), p.p. 1146-1157.
 19. Lordkipanidze D., Vekua A., Rightmire G. P. Margvelashvili A.. Hominid fossils from Dmanisi and their place among the Early Hominids // Bulletin of the Georgian National academy of Sciences, 2007, Vol.175, p.p. 104-111.
 20. Martinon – Torres M., Bermudez de Castro J.M., Gomez – Robles A.. et all Dental evidence on the hominin dispersals during the Pleistocene. Proceedings of the National Academy of Sciences, 2007, Vol, 104(33), p.p. 13279-13282.
 21. Pontzer H., Anton, S.C. Lordkipanidze D., Dmanisi Hominins and Archaeology / Ensklopedia of Global Arxeologiya, 2012, p.p. 2146-2149.
 22. Rightmire G. P., Lordkipanidze D. Fossil Skulls from Dmanisi: Paleodeme Representing Earliest homo in Eurasia / Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Out of Africa I, The first colonisation of Eurasia, Editors: Grine F., Fleagle J.G., Baden A.L., Leakey R. E., Springer, 2010. p.p. 225 – 245.
 23. Rightmire G. P., Lordkipanidze D., Vekua A. Anatomical descriptions, comparative studies and evolutionary significance of the hominin skulls from Dmanisi, Republic of Georgia // Journal of Human Evolution, 2006, v.50(2), p.p. 115-141
 24. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G.P. et all., A new skull of early Homo from Dmanisi, Georgia // Science, 2002. Vol.297(5578) p.p. 85-89.
 25. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire et all. The first edentulous hominin skull

- // Nature, 2005, Vol.434, p.p. 717-718.
26. Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, Vol. 373, p.p. 509-512.
 27. <http://www.donsmaps.com/dmanisi.html>
 28. <http://www.sciam.com/14th October 2006>
 29. <http://www.dmanisi.ge>
 30. <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>
 31. <http://www.japantimes.co.jp/news/2013/10/18/world/science-health-world/1-8-million-year-old-kull-from-georgia-gives-glimpse-of-our-evolution/#.VG22CGTsm94>
 32. http://www.mediadesk.uzh.ch/articles/2013/schaedelfund-dmanisi_en.html
 33. http://www.phschool.com/science/science_news/articles/evolutionary_back_story.htm
 34. <http://www.sciencenews.org/articles/20060506/fob2.asp>
 35. <http://www.telegraph.co.uk/science/evolution/6159294/Georgian-fossils-indicate-humans-lived-in-Europe-thousands-of-years-earlier.html>
 36. <http://www.theconversation.com/of-heads-and-headlines-can-a-skull-doom-14-human-species-19227>

Yagub Vagif oğlu Mammadov

HOMO ERECTUS GEORGICUS

SUMMARY

The Article is about the results of study of Homo erectus remains discovered from Dmanisi settlement (Early Pleistocene).

Dmanisi settlement i.e. located at the territory of the Republic of Georgia, Southern Caucasus, is considered to be a settlement where the most ancient Homo erectus samples outside of Africa had been discovered. Remains discovered here showed that, beyond Africa, people had been spread about 1,8 million years ago. Dmanisi remains can also be considered to be an early prove and fact until today, which showed the spread of the human ancestors to the north of the different parts of the world and people

moved outside of Africa.

Five skulls (three of which belong to male and two female), as well, more than 60 different other bones discovered as a result of archaeological and paleoanthropological remains enable us to have much more information about morphological structure and the way of life of the people lived here. Remains were called as Homo erectus georgicus, according to the country where they had been discovered.

Homo erectus is sometimes thought to be evolved from the subgroup of Homo erectus georgicus. But according to other opinions, Homo erectus georgicus had evolved after the evolution of Homo erectus and this is one lower type of Homo erectus. Generally, Homo erectus lived about 2,3 – 0,5 million years ago.

Gradual occupation of Homo erectus at Dmanisi settlement is considered to be an important biogeographical event and also, had been the main evolution point. Emergence and the spread of Dmanisi people inside of Homo erectus, had become the reason for important discussions.

Ягуб Вагиф оглы Мамедов

HOMO ERECTUS GEORGICUS

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается результатам изучения останков Homo erectus найденных в Дманиси Раннее Плейстоценовом поселении.

Поселения Дманиси находящийся на территории Республике Грузия, Южном Кавказе считается самым древним представителем вида Homo erectus обнаруженном за пределами Африки. Останки обнаруженные отсюда отражает распространения людей за пределами Африки минимум 1,8 млн. лет тому назад. Останки найденные из поселения Дманиси может считаться самым ранним доказательством приобретённым до этих дней отражаю-

щий движения предков людей за пределы Африки и распространения их на север другие части света.

В результате проведённых в Дманиси археологических и палеоантропологических раскопок было найдено 5 черепов (3 женских, 2 мужских) а также более 60 других костей, позволяющий получить богатую информацию о образе жизни, морфологической структуре живших здесь людей. Останки названы *Homo erectus georgicus*, по имени страны в котором

были найдены.

Думается что вид *H. Erectus* возможно, эволюционировал над под группой *H. erectus georgicus*. По другим соображениям *H. erectus georgicus* эволюционировал после *H. Erectus* и он является под видом *H. Erectus*. В общем *H. Erectus*, 2,3-0,5 млн. лет тому назад обитал.

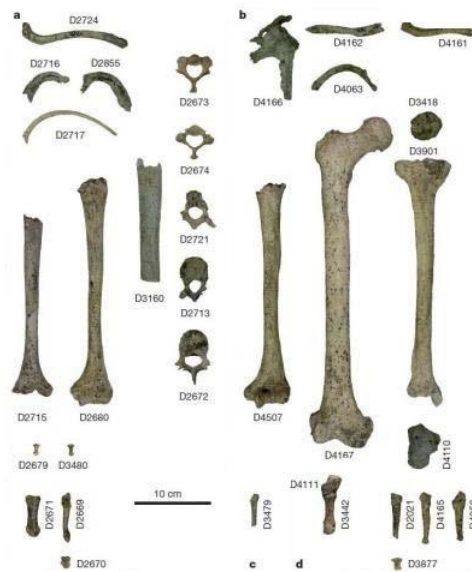
Расселения *H. Erectus* в поселении Дманиси не только является биогеографическим событием, но и оказалось важной точкой эволюции.

Səkil 1. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş kəllələr

Foto 2. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş çənə sığmğkləri.

Səkil 3. Dmanisi məskənindən aşkar olunmuş postkranial sığmğklər.